

"Példaértékű visszaemlékezés": Válogatás Kornai János *A gondolat erejével* című művének külföldi visszhangjából

LII. évfolyam 4. szám, 2008. január 25.

Kornai János A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz című könyve 2005-ben jelent meg magyarul az Osiris Kiadónál. 2006-ban kiadták japánul, majd 2007-ben oroszul és angolul is. Az alábbiakban a fogadtatásból készült összeállítás olvasható. Ezzel köszöntjük a 80. születésnapját január 21-én ünneplő tudóst.

Kornai egy volt kommunista országban, Magyarországon született, egész Kelet-Európában nagy hatással bíró közgazdász, tavalyig a Nemzetközi Közgazdasági Társaság vezetője, az utóbbi években minden alkalommal jelölték Nobel-díjra. (...) A szerző megmutatja a gondolat erejét és ennek kapcsán az etikai önvallomásnak és egyéni gondolatok születésének, krízisének, újjászületésének folyamatát. Nagyszabású intellektuális mű, melybe az olvasó teljesen belefeledkezik. (Prof. Aoki Masahiko, *Nihon Keizai Shinbun*, 2006. július 23.)

*

A marxizmussal szemben kritikusan fellépő szerzőt is alaposan meghurcolták, de nem hagyta el az országot azért, hogy a magyar gazdaság valós tényeire alapozott kutatásait folytatni tudja. Művében azért firtatja nagyon a tényeket, mert úgy gondolja, hogy ha egy lényeges pontban az elmélet és a gyakorlat eltér, akkor az elméletet kell módosítani. Ezt az általános egyensúlyelmélet gyakorlatiatlanságát kritizáló "Anti-Equilibrium" és a tervgazdálkodás problémáját "hiánnyal" (a kínálat hiánya) és a "puha költségvetési korláttal" magyarázó *A hiány* című fő művében kristályosítja ki. (Prof. Takahashi Nobuaki, *Asahi Shinbun*, 2006. augusztus 20.)

*

Először is a magyar értelmiség belső világát és annak átalakulását ismerhetjük meg. Aztán az elméletre és gyakorlatra alapuló visszaemlékezésből világossá válik annak az oka, hogy miért nem működött jól a kelet-európai szocialista gazdaság annak ellenére, hogy Kelet-Európa közepén a szocializmus úgy működött, hogy még némi szabadság is volt, és a magyar gazdaságot még "példamutatónak" is nevezték. (...) Miután a szerző marxizmus iránti szeretete kialudt, a neoklasszikus közgazdaságtanba szeretett bele, de észrevette, hogy a neoklasszikus irányzatban sem egyeztek az alapelvek a gyakorlattal, és mélységesen csalódott volt. (*Shukan Toyo - Keizai*, 2006. szeptember 2.)

*

Az 1928-ban Magyarországon született közgazdász író élete egybeesett a szocializmus történelmével. Ez a könyv több mint önéletrajz, egy értékes kortárs történelmi munka, melynek azt a címet is adhatnánk, hogy "A XX. század egy közgazdász szemével".

Számára a tudományos hírnevet a 60-ban előterjesztett tervgazdálkodási modell hozta meg, mely Walras általános egyensúlyelméletének a szocializmusban való alkalmazása volt. Ennek a modellnek

a segítségével számokra átültetve próbálta meg kidolgozni a terveket. Ez a kísérlet azonban megbukott, mert a tervben nem voltak világos célok és szigorú költségvetési korlátok, valamint az adatokat elferdítették, amikor a központi hivatal azokat nyilvánosságra hozta. Ahogy Hayek mondja, a piac lényege abban áll, hogy a társadalom egészére vonatkozó adatokat a valóságnak megfelelően használják fel. Vagyis a szerző kísérlete az ellenkezőjét bizonyította annak, hogy a szocializmust lehetetlen hatékonyan irányítani.

Továbbá a szerző már előre látta, hogy a szocialista gazdaság csődbe fog menni. A sikertelenség okát a "puha költségvetési korlátban" kereste. Az állami tulajdonban lévő vállalatok felé történő hitelezés keretében a kormány paternalizmussal újraosztotta a hiteleket. Ezt Japán is alkalmazta a kétes kintlévőségek problémájának felmerülésekor. (*Prof. Ikeda Nobuo, Shukan Diamond, 2006. szeptember 16.*)

*

"Demokrácia nem létezhet kapitalizmus nélkül" - mondta Kornai. Ez az aforizma valószínűleg olyan országokban is így van, ahol megmaradt a kommunista zsarnokság, mint például Kína vagy Vietnam. Olyan "nem tudományos" feljegyzésekről is olvashatunk, mint például a volt titkosrendőrség aktái, melyek az egyén múltját, kapcsolatait rögzítették. Színvonalas kortárs történelmi munka. (*Fuse Hirozuki, Yomiuri Shinbun, 2006. szeptember 25.*)

*

Mikor Magyarország a sztálinizmus alatt a szocialista rendszerből folyamatosan kezdett kibújni, az orosz gazdasági világot megelőzve számos olyan fontos esszé jelent meg, melyek a szocialista gazdasági rendszert kritizálták. Ezek rámutattak arra, hogy a szocialista tervgazdálkodás nem ad megfelelő motivációt a vállalatoknak és hogy a kereslet és a kínálat nem tud kialakítani egy relatív értéket. Az esszéikben a "piac" szó ugyan nyíltan nem jelenik meg, de javasolják, hogy a piac szabályozza a gazdaságot.

A fiatal Kornai disszertációja, A gazdasági vezetés túlzott központosítása, amit közvetlenül az 56-os magyarországi forradalom előtt adott be, az első olyan politikai lázadó mű, mely komolyan kritizálja az orosz rendszert. A dolgozat miatt Kornait mint ellenforradalmárt száműzték a kutatástól. A hatvanas években nőtt a gazdasági reformok felé történő igyekezet, ugyanakkor a reformok első fontos lépésére a diktatórikus rendszer (orosz tervgazdálkodási rendszer) megszűnéséig várni kellett. (*Prof. Inoki Takenori, Bungeishunju, 2006. november*)

*

Nem magánélete áll a középpontban, hanem saját munkájával, kutatási és oktatói tevékenységével való számvetése. A kelet és nyugat, Budapest és a Harvard között állandóan ingázó Kornai nem csak egy vasfüggöny mögötti, tudatosan apolitikus értelmiségi nehéz, állami besúgók által folyamatosan megfigyelt életébe nyújt érdekes bepillantást. Nem restelli felhívni a figyelmünket korábbi írásaiban előforduló téves következtetéseire sem. Emellett rendkívül tanulságosak az amerikai és angol elit egyetemeken zajló tudományos életről szóló megfigyelései, hisz számos meghívásnak köszönhetően már a hatvanas évek közepétől kezdve otthon érezhette magát ezeken az egyetemeken. (...)

A "soft budget constraint" (puha költségvetési korlát) elmélete, melynek egyenes következménye a szocialista hiánygazdaság, túlélt a fal leomlását és Kelet-Európa piacgazdasági átalakulását. Manapság ez a fogalom olyankor bukkan fel, ha tudósok a nyugati piacgazdasági rendszerek egészségügyi vagy oktatásügyi rendszereinek hiányosságait elemzik. Nem véletlen, hogy a szocializmus összeomlása után Kornai is a nyugati kapitalizmus eme "szocialista tulajdonságokkal

rendelkező" programjait kezdte kritikusán vizsgálni. (...) Kornai úgy döntött, hogy Magyarországon marad, noha így folyton résen kellett lennie, nem taníthatott, s folyamatosan cenzúráznia kellett önmagát. Azonban ha külföldre menekül, le kellett volna mondania legfőbb kutatási témájáról, s nem válhatott volna nyugaton a szocialista rendszer befolyásos kutatójává. *(Carola Kaps: Igaz szerelem. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2007. szeptember 3.)*

*

Kornai János könyvét mindössze ezer példányban adták ki oroszul. (...) Kornai nem olyan ismert, mint Gajdar, Balcerovicz vagy más közgazdászok. Ugyanakkor éppen Kornai munkái nyomán alakult ki az orosz liberálisokban az a vélemény, hogy a szovjet tervgazdaság hiányosságai kiirthatatlanok. De Kornai könyve nem csak amiatt értékes, mert nyomon követi a modern kor egyik kiváló közgazdásza nézeteinek fejlődését a doktriner marxizmustól a szocialista gazdaságtan meggyőződéssel képviselt kritikájáig, valamint Kornai karrierjét a budapesti központi pártlap kommunista újságírójától az 1956-os forradalom résztvevőjéig, a magyar akadémiakusságtól a Harvard professzorságáig. A könyv elsősorban amiatt hasznos, mert lehetővé teszi az orosz olvasó számára, hogy tanulságos időutazásban legyen része, és hogy itt és most értékelni tudja, milyen állapotban van a modern Oroszország gazdasági és politikai élete.

Az utóbbi években gyakran kell hallanunk, hogy ha politikai szempontból a Szovjetunió felé való visszarendeződés zajlik, akkor gazdasági szempontból megállíthatatlanul folytatódik a kapitalizmus irányába történő haladás. Az autoritárius államban tudománnyal foglalkozó ellenzéki értelmiségi vallomása lenyűgöz azoknak a morális és etikai dilemmáknak sokaságával, amelyekkel naponta találkozott: hogyan viselkedjen kihallgatáson, vegyen-e részt illegális tevékenységben, ha ez veszélybe sodorhatja a barátait, mi legyen egy cikk publikációjával, ha közben a társszerzőt leültették, el lehet-e "határolódni" egy kolléga munkájától, ha az illető már külföldön van, és nem fenyegeti veszély, hogyan zárkózzon el az államvédelmi szervekkel való együttműködés elől. (...)

Másfelől, a modern Oroszországban Kornainak a tervgazdaság működéséről vallott sok nézete válik egyre aktuálisabbá. A hiánygazdaságról szóló kutatásai többé nem mutatkoznak már reménytelenül elavultaknak: Oroszországban manapság normaként fogadják el az árak kontrollját. Kornai elméletének megfelelően ezekre az árukra mesterségesen gerjesztett kereslet mutatkozik. A hiánygazdaság persze még messze van, de az ez irányban történő elmozdulás nagyon is lehetséges.

Harmadsorban, különösen fontossá válik Kornainak a puha költségvetési korlátozásokról szóló elmélete - ami egyébként talán a legfontosabb mindabban, amit Kornai a közgazdaságtudománynak adott. Elvileg puha költségvetési korlátozások felléphetnek a kapitalizmusban is, de a szocializmusban és az államszocializmusban elkerülhetetlenek. A szocialista vállalat nem juthat csődbe, ugyanakkor a veszteségeikért valakinek felelnie kell; egyszerűen csak az állam nem hagyhatja sorsára a tulajdon gyermekét. Hogy miként hatnak a puha költségvetési korlátozások a menedzsmentre, az nyilvánvaló. Annál is meglepőbb, hogy Oroszországban a business egyre népszerűbb formájává válnak - a puha költségvetési korlátozások apoteózisaként - az állami cégek. (...)

Kornai ebben a könyvében a tudósember számára roppant kockázatos - és emiatt igen ritka - projektet vállal: a jelen pillanatának magaslatáról újraolvassa és újraértékeli minden korábbi munkáját. Nem szégyelli bevallani a hibáit, így annál meggyőzőbbé válik azon állítása, hogy a túlzott centralizálásról, a puha költségvetési korlátozásokról és a hiánygazdaságról vallott nézetei továbbra is helytállóak. Sajnos, ezek az elméletek aktuálisak maradtak a mai Oroszországban is. *(Szergej Gurijev: A szocializmus ma: Ideológiai utazás. Vedomostyi, 2007. november 16.)*

*

Gondolatokkal teli a beszámoló egy rendkívüli életútról és egy olyan másként gondolkodásról, amelynek élményéről és közvetlen tapasztalairól ritkán olvashatunk. (...) Kornai az 1950-es évek végén elhatározta, hogy távol tartja magát a politikától, és tudományos pályára lép. 1957-ben született A gazdasági tervezés túlzott központosítása című könyvével az első volt a közgazdászok közül a vasfüggöny mögött, aki a "létező szocializmus" tervgazdaságát vizsgálta és bírálta. A hatóságok meglepő módon engedélyezték a könyv kiadását Magyarországon, bár természetesen a sajtóban megtámadták. Nem sokkal később Nagy-Britanniában megjelent az angol fordítás, és ezzel kezdetét vette Kornai János nemzetközi pályafutása.

1963-ban engedélyt kapott, hogy elutazzon az angliai Cambridge-be, ahol egy tudományos konferencián vett részt, később pedig ő volt az első kelet-európai országból érkezett kutató a Világbanknál. A rákövetkező évtizedekben Kornai János művei és előadásai Európában, Amerikában és Ázsiában a szocialista közgazdaságtan egyik legkiemelkedőbb tudósává és a szocializmusról a demokratikus és kapitalista rendszerre áttérő átmenti gazdaságok szakértőjévé tették. (*Joshua Rubenstein: Kritikus a vasfüggöny mögött. The Wall Street Journal, 2007. január 30.*)

*

A magyar Kornai János a leghíresebb és egyértelműen a legtekintélyesebb közgazdász a második világháború utáni kommunista Európában. Hírnevét három könyvnek köszönheti - A gazdasági tervezés túlzott központosítása (1957), A hiány (1980) és A szocialista rendszer (1993) -, amelyek megrendítették az állami tulajdonon alapuló, bürokratikus tervgazdaság elméleti alapjait. Bizonyos tekintetben a központi tervezés olyan bírálóinak sorába illeszkedik, mint Ludwig von Mises és Friedrich von Hayek, akik már az 1930-as években kifejtették, hogy az nem lehet hatékony. Ám Kornai a bírálók közül az első, aki számára közvetlen tapasztalat volt a központosított tervgazdaság. (...) A könyv érdekessége leginkább három elemből tevődik össze: a szellemi és a személyes szabadság ábrázolása a kommunizmus idején; egy kevésbé ismert fejezet a gazdaságtudományi gondolkodás történetében; és végül, ami számomra a legfontosabb volt, a szerző és a gondolatok szerelmének története. Ez utóbbi Kornai igazi magánélete, és prózai stílusa ellenére ez a memoár, másoktól eltérően, megjeleníti a szellemi alkotás belső világát.

Kornai munkássága legtermékenyebb elemének a kimeríthetetlen "puha költségvetési korlát" fogalom bizonyult, ami úgyszólván "önálló életre kelt". A korai posztkommunista reformerek, például az orosz Jegor Gajdar programjaiban az elsődleges cél a költségvetési korlát "keményítése" volt, hogy a vállalatok ne működhessenek a végtelenségig veszteségesen. Kornai maga is sokat tett a fogalom életben tartásáért, amikor a kapitalista gazdaságok bizonyos elemeire is alkalmazta azt. Minden olyan esetben, amikor bankok vagy cégek már túlságosan nagyok ahhoz, hogy megbukhatnának, vagy akár egész államok számítanak arra, hogy majd a kormány vagy a nemzetközi szervezetek kihúzzák a csávából, ugyanezek a vonások ismerhetők fel. Ha valaki meg akarja érteni az alacsony színvonal, a sorbanállás és a fogyasztói elégedetlenség jelenségét az állami egészségügyben vagy oktatásban az erre a célra fordított hatalmas összegek dacára (vagy éppen miatt), nem kerülheti meg Kornai ismert fogalmát. És bár a "szocialista rendszer" halottnak tűnik, folyamatosan szembesülünk feltámadásának veszélyével a globalizációellenesség, Amerika-ellenesség és kapitalizmusellenesség hullámainak kapcsán. A radikális baloldal csábító ígéreteinek hallatán mindig jusson eszünkbe Kornai János komor látletele. (*Robert Skidelsky: Győztes hazárdjáték a kommunizmussal. The New York Review of Books, 2007. május 31.*)

*

Azok számára, akik nem ismerik Kornai János nevét, a legtalálhatóbb jellemzést a kiváló matematikus közgazdász Bródy András adta Kornai leghíresebb könyve, A hiány (1980) kapcsán: "ebben a könyvben Kornai úgy mutatja be a szocializmust, ahogyan Adam Smith annak idején bemutatta a

kapitalizmust". (...) Most megjelent könyve olyan önéletírás, amelynek nem a szerző magánélete áll a középpontjában. Az teszi izgalmas olvasmányá, ahogyan Kornai átgondoltan, érvekkel alaposan alátámasztva beszámol erkölcsi elvei és politikai eszményei kapcsolatának alakulásáról. (*Giacomo Corneo: A gondolat erejével - Kornai János emlékiratai. Journal of Economics, 2007. augusztus 20.*)

*

Kornai János, a volt szovjet tábor átpolitizált és korlátozott tudományos életében alkotó jeles közgazdász csodálatos szellemi önéletrajzot írt. A "puha költségvetési korlátról" szóló elméletét a közgazdászok folyamatosan idézik és nemcsak a szocializmussal kapcsolatban, hanem a kapitalista gazdaságok állami és vállalati büdzséiben megfigyelhető pénzügyi fegyelem problémáinak vonatkozásában is. Ráadásul nem csak a közgazdászok hivatkoznak folyamatosan rá. A gazdaságtudomány és a szociológia kapcsolatáról az 1990-es évek közepén készült fontos tanulmányból kiderült, hogy 1992-ben például a legjelentősebb szociológiai folyóiratokban Kornai János volt az a közgazdász, akit a szociológusok leggyakrabban idéztek.

A könyv elolvasása után arra a következtetésre jutottam, hogy a szerző leglényegesebb követelményét a "Légy őszinte!" mondat fejezi ki a legegyszerűbben. Biztos vagyok benne, hogy nem minden memoár íródik ebben a szellemben. Az őszinteség nem jelenti azt, hogy mindent el kell mondani. Ám azt igenis jelenti, hogy mindent, amit elmondunk, annak őszintének kell lennie. (...)

Nem azt akarom állítani, hogy ebből a könyvből egy soha semmit meg nem fontoló, soha semmivel meg nem alkuvó alak bontakozik ki. Ellenkezőleg, a szellemi és a politikai függetlenség megőrzése folyamatos megfontolást követelt, és Kornai nem is titkolja kompromisszumait. Ez a visszaemlékezés éppen azért példaértékű, mert megfogalmazza az egyes döntések nehézségeit, és elismeri, hogy mások hasonló dilemmákkal szembesülve más utat választottak. (...) Igaz ugyan, hogy pályája jelentős szakaszában nem kapott tanári állást, Kornai János mégis sokak mentora. Könyvéből nemcsak egy erőteljes gondolatokban gazdag, hanem egy gondos, nemeslelkű, bátorító és barátságos életet is megismerhetünk. (*David Stark: A korlátok lehetőségei: egy szociológus gondolatai Kornai János könyvéről. Theory and Society, 2007. október*)

*

A nyugati közgazdaság-tudomány rengeteget profitált a kivándorló remek osztrák és magyar kollégák munkásságából. Az előbbieik közé olyan óriások tartoznak, mint Friedrich von Hayek, Joseph Schumpeter, Paul Rosenstein-Rodan, Ludwig von Mises és Gottfried Haberler. Ők valamennyien az Egyesült Államokat választották végállomásnak. Ám a magyarok is értették a dolgukat. Angliának jutott a kiváló Nicholas Kaldor és Thomas Balogh. Az előbbi James Callaghan pénzügyminiszter, az utóbbi Harold Wilson miniszterelnök tanácsadója volt. Ugyanakkor az Egyesült Államoknak jutott egy másik magyar zseni, a matematikus John von Neumann, aki legendává vált a maga korában. Míg a fentiek mind nyugaton működtek, Kornai János, ennek a ragyogó társaságnak a méltó tagja, egyedülálló a tekintetben, hogy ő mindig is Keleten alkotott. Ez az önéletrajz, amit a szerző "szellemi utazásnak" nevez, lenyűgöző beszámoló életéről és munkáiról. (*Padma Desai: A kelet meghódítása. Financial Times Magazine, 2007. november 24-25.*)

Fordította Kozma Katalin, Pusztai Dóra, Sárossi Bogáta és Goretity József